

Πρόλογος

Η ενασχόληση με τη δογματική πίστη της Εκκλησίας προκαλεί στις μέρες μας κάποια αμηχανία. Σε μια εποχή, όπου οι μεγάλες, κλασικές, θρησκευτικές ή άλλες αφηγήσεις τίθενται σε αμφισβήτηση, όπου η αντικειμενική αλήθεια τίθεται σε παρένθεση για χάρη της εγωιστικής νοηματοδότησης του ανθρώπινου βίου και της ιστορίας, σε μια εποχή όπου η ηθική έχει χάσει την αναφορά της σε κοινές πηγές, και οι εικόνες που υποστηρίζουν τη βιοτή μας έχουν μάλλον περιοριστεί στην ψηφιακή πραγματικότητα, η προσπάθεια ερμηνευτικής προσπέλασης του δογματικού πλούτου της χριστιανικής παράδοσης με σκοπό να προταθεί μια εναλλακτική νοηματοδότηση της ιστορίας και της αλήθειας της υπάρξεώς μας, φαντάζει ως ένα έργο, το οποίο εξ ορισμού θα οδηγηθεί στην αποτυχία και στο περιθώριο.

Ανέκαθεν, η θεολογία, είτε στην αποστολική είτε στην πατερική εκδοχή της ή ακόμη και σε εκφάνσεις της νεότερης εποχής επιχειρούσε να περιγράψει, αλλά κυρίως να ερμηνεύσει την εν Χριστώ φανέρωση της αλήθειας του Θεού της βιβλικής αποκάλυψης με τρόπο που να έχει σωτηριολογική σκοπιμότητα και νόημα για τον άνθρωπο αλλά και ολάκερη τη κτίση, η οποία πάντοτε λογιζόταν ως δημιουργία ενός προσωπικού Θεού. Μια δημιουργία, η οποία ήρθε στο είναι από το μη όν, από το μηδέν με έναν και μόνον σκοπό, να έρθει σε διάλογο, δηλαδή σε ελεύθερη κοινωνία με την πηγή της ζωής, το Απόλυτο, ώστε να ζήσει αιώνια κατά χάριν.

Στο πέραςμα του χρόνου, η Εκκλησία προσπάθησε να περιγράψει αυτήν την εμπειρία της εν τω γίνεσθαι πορείας προς τη θεώση με ποικίλους τρόπους, είτε με τη λειτουργική γλώσσα, όπου το πασχάλιο μυστήριο βιώνόταν διαρκώς κάθε φορά που τελούνταν ειδικά η θεία Ευχαριστία, είτε με τις συνοδικές εκφράσεις, όπου αυτή η βιωμένη εμπειρία, διατυπωνόταν, με κύρος και τη χρήση της γλώσσας της εκάστοτε εποχής σε προτάσεις, οι οποίες θα αποκτούσαν καθολικό κύρος και αυθεντία, εφόσον επιχειρούσαν να ορίσουν την αλήθεια στις βασικές της συνεπαγωγές και να την προφυλάξουν από τις ποικιλώνυμες ερμηνευτικές ακροβασίες (αιρέσεις), οι οποίες δεν λείπουν σε κάθε εποχή. Θα

ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι αυτές οι διατυπώσεις, τα δόγματα, όπως λέγονται στην παραδοσιακή θεολογική γλώσσα, αποτελούν κάποιες ξύλινες προτάσεις, οι οποίες επιδιώκουν να εξαντλήσουν τον ορισμό της αλήθειας για βασικά σωτηριώδη γεγονότα της εν Χριστώ αυτοαποκάλυψης του Θεού στην ιστορία. Η προτασιακή αποτύπωση όψεων της αλήθειας του όντως είναι, που είναι ο Θεός, σε καμιά περίπτωση δεν περιορίζουν ή εγκλωβίζουν το Απόλυτο, ενώ πάντοτε καθορίζουν εσωτερικά και τις προϋποθέσεις αλλά και τους όρους της ερμηνευτικής προσπέλασής τους, καθώς η Αποκάλυψη της αλήθειας δεν επιδιώκει να θαμπώσει τον άνθρωπο και τη δημιουργία με σωρευτική γνώση, ως εάν να πρόκειται για κάποια ιδέα, αλλά εξάπαντος να σώσει το κτιστό κατεξοχήν από τη φθορά και τον θάνατο, εφόσον η αλήθεια για τον χριστιανισμό είναι εξάπαντος ένα Πρόσωπο, ο Κύριος της Ιστορίας, Χριστός.

Και είναι εδώ που αναδεικνύεται ο ρόλος της οντολογίας ως η κατεξοχήν γλώσσα της χριστιανικής θεολογίας, η οποία γλώσσα δεν αφορά πρωτίστως σε μια μεταφυσική ενατένιση του Απολύτου, αλλά σε ζητήματα ζωής και θανάτου, τα οποία απορρέουν από τη μετοχή ή μη στη ζωή του Θεού, όπως αυτή προσφέρεται στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, πάντοτε από μέρους και «ἐν ἐσόπτρῳ», αλλά εξάπαντος στην ιστορία και όχι σε κάποια απόδραση από το ιστορικό γίνεσθαι. Την ίδια στιγμή, έχοντας στέρεη οντολογική θεμελίωση, η θεολογία δεν μπορεί να λησμονεί ότι ο κόσμος και η ιστορία διέπονται ακριβώς, από τη διαρκή φθορά και τον θάνατο, ως καταστάσεις που ορίζουν κατεξοχήν το κτιστό και όχι απαραίτητα το πτωτικό, καθώς προϋπάρχουν της πτώσης του ανθρώπου, αν και η τελευταία συμβάλλει στην παγίωσή τους ως της μόνης πραγματικότητας που γνωρίζει πλέον το υπαρκτό.

Κι όμως, ο Χριστός με την ενανθρώπισή του διανοίγει τον ορίζοντα της θεολογίας, αποτρέποντας οποιαδήποτε ειδωλοποίηση κάποιου ιστορικού σχήματος, πολιτισμικού ή άλλου, το οποίο θα εγκλωβίζε την Εκκλησία και τη θεολογία της σε μια αέναη επανάληψη κατά το πρότυπο της αρχαιοελληνικής κυκλοφορίας και κλειστής οντολογίας του ίδιου. Η εισβολή του Απολύτου στην Ιστορία διάνοιξε δια παντός την τελευταία στον ορίζοντα του νοήματος, το οποίο βρίσκεται επέκεινα του ιστορικού και κτιστού και το οποίο νόημα χωρίς να ακυρώνει επ'

ουδενί την ιστορική εξέλιξη και ανθρώπινη συνενέργεια, εισέρχεται διαρκώς στο ιστορικό γίνεσθαι ως η αύρα του Πνεύματος του Θεού από τα έσχατα, δημιουργώντας διαρκώς καινούργιες συνθέσεις, οι οποίες μπορούν να μας εκπλήξουν. Η ενσάρκωση του Απολύτου στην Ιστορία έδωσε τελεσίδικα μια εσωτερική πνοή και μια κατεύθυνση στην ιστορία, η οποία πλέον δεν κινείται αιτιοκρατικά προς ένα άφευκτο έγχρονο μέλλον αλλά σμιλεύεται εν Χριστώ δια του Πνεύματος ώστε να προσφερθεί, ή μάλλον να αναφερθεί ευχαριστιακά στον Θεό και Πατέρα της βιβλικής πίστης, έτσι ώστε να ζήσει αιώνια, να εγγε-ντριστεί την αθανασία.

Οι μελέτες που περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αν και γραμμένες με διαφορετική αφορμή και σε διαφορετική χρονική συγκυρία, όλες τους υπηρετούν με τον έναν ή άλλο τρόπο τη συνάντηση του Απολύτου με την Ιστορία. Είτε έχουν δημοσιευτεί αλλού στα ελληνικά ή στα αγγλικά, είτε δημοσιεύονται εδώ για πρώτη φορά, σε κάθε περίπτωση έχουν τύχει σημαντικής επεξεργασίας και εμπλουτισμού, ώστε να αποκτήσουν μια εσωτερική ενότητα, η οποία εκφράζεται στην ανάγκη μιας εργώδους ερμηνευτικής προσπάθειας για την προσέγγιση πτυχών του δόγματος με τρόπο κατανοητό και υπαρξιακά επωφελή για τον αναγνώστη. Δεν πρόκειται εδώ για μια κλασικού τύπου συστηματική έκθεση των κεντρικών δογμάτων της Ορθόδοξης πίστης. Πρόκειται μάλλον για εφαρμογές όψεων της δογματικής αυτής πίστης σε ποικίλες περιστάσεις και κατεξοχήν με τη μορφή ενός διαρκούς διαλόγου με τη σκέψη επιφανών θεολόγων, κυρίως της σύγχρονης εποχής, που ανήκουν κατά βάση στην Ορθόδοξη παράδοση, αλλά και με επιφανείς εκπροσώπους των άλλων παραδόσεων. Επιλέχθηκε αυτός ο τρόπος προσπέλασης επιμέρους δογματικών θεμάτων, τα οποία καλύπτουν σχεδόν όλο το φάσμα της δογματικής θεολογίας (από την τριαδική θεολογία, τη χριστολογία, την εκκλησιολογία, κ.λπ.), κυρίως γιατί η κριτική συζήτηση με το έργο επιφανών εκπροσώπων της θεολογίας μας προσφέρεται για ένα τέτοιο εγχείρημα, το οποίο εκ των υστέρων φάνηκε αρκετά συναρπαστικό, φέρνοντας στην επιφάνεια ανεπάρκειες, αγωνίες, αστοχίες, αλλά και θεολογικές συνθέσεις και προτάσεις περιωπής, οικοδομήματα ζηλευτά, τα οποία μπορούν υπό προϋποθέσεις να απαντήσουν στις υπαρξιακές προκλήσεις που αντιμετωπίζουμε σήμερα.

Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω τον διευθυντή της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Δρ. Παντελή Καλαϊτζίδα για την αμέριστη συμπαράσταση και πολύχρονη φιλία του, όπως επίσης και τον αγαπητό Κωστή Δρυγιανάκη για την τεχνική επιμέλεια της καλαίσθητης αυτής έκδοσης.

Βόλος, 20 Ιουνίου 2025
Νικόλαος Ασπρούλης

Μέρος Α΄

Μεθοδολογικά προλεγόμενα
στην Ορθόδοξη δογματική θεολογία

Παράδοση, Δόγμα και Ερμηνευτική. Η περίπτωση του π. Σέργιου Μπουλγκάκωφ

Ξεκινώντας τη συζήτηση σχετικά με τα δόγματα της πίστης μας και πως αυτά μπορούν να διαμορφώσουν στον άνθρωπο τις αναγκαίες υπαρξιακές εικόνες με σκοπό την οργάνωση του βίου του με τρόπο που να ανταποκρίνεται στις σωτηριολογικές προκείμενες του ευαγγελικού μηνύματος, κρίνεται αναγκαίο να εστιάσουμε σε μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες απόπειρες, ίσως και τη μόνη, σε ορθόδοξη προοπτική, σχετικά με τα κριτήρια της ερμηνευτικής προσπέλασης της διδασκαλίας της Εκκλησίας. Οδηγός μας σε αυτά τα οιονεί προλεγόμενα στην Ορθόδοξη δογματική θεολογία, θα είναι το έργο του π. Σέργιου Μπουλγκάκωφ.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΓΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ Π. ΣΕΡΓΙΟΥ ΜΠΟΥΛΓΚΑΚΩΦ

Τις τελευταίες δεκαετίες, παρατηρείται ένα διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη θεολογική, φιλοσοφική και πολιτική κληρονομιά του π. Σέργιου Μπουλγκάκωφ (1871–1944)¹. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα αλλά όχι αποκλειστικά, στον αγγλοσαξονικό κόσμο. Κοιτάζοντας την πρόσφατη ιστορία της Ορθόδοξης θεολογίας (ειδικά κατά τον 20ό αιώνα), δύσκολα μπορεί κανείς να αγνοήσει την κυρίαρχη θέση του λεγόμενου νεοπατερικού παραδείγματος του π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ (1893–1979)², το οποίο θεωρείται ακόμη και σήμερα από την πλειονό-

¹ Για την πλέον πρόσφατη, σφαιρική αποτίμηση της σκέψης και ολάκερης της κληρονομιάς του Μπουλγκάκωφ, βλ. το ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *The Wheel* 26-27 (2021), (σε επιμέλεια του γράφοντος), όπου περιέχονται κείμενα μεταξύ άλλων των Rowan Williams, π. Andrew Louth, Αριστοτέλη Παπανικολάου, Brandon Gallaher, Katerina Bauer, Inga Leonova, κ.λπ.

² Για την πλέον εξαντλητική στην ελληνική γλώσσα, συζήτηση του νεοπατερικού παραδείγματος, βλ. το ημέτερο *Το Μυστήριο του Χριστού και το Μυστήριο της Εκκλησίας. Γεώργιος Φλωρόφσκυ και Ιωάννης Ζηζιούλας σε διάλογο γύρω από τη θεολογική μεθοδολογία*, εκδ. Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2023. Βλ. επίσης το ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Θεολογία*, 81/4 (2010).

τητα των Ορθόδοξων θεολόγων, ως ο πλέον ενδεδειγμένος τρόπος του θεολογείν. Ωστόσο, τα πράγματα έχουν αλλάξει δραματικά στο πλαίσιο της ύστερης νεωτερικότητας. Η νεοπατερική σύνθεση έχει πλέον αρχίσει να υποχωρεί, ως το κανονιστικό *par excellence* ή πολύ περισσότερο, ως το αποκλειστικό μοντέλο για το τι σημαίνει να θεολογεί κανείς από ορθόδοξη σκοπιά σήμερα³. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται κατά κύριο λόγο στο ραγδαία μεταβαλλόμενο περιβάλλον στο οποίο ζούμε: πρόκειται για το σύγχρονο δυτικό *Sitz im leben*, ή μάλλον για τον παγκοσμιοποιημένο και εκκοσμηκευμένο κόσμο μας.

Ως ένας δημιουργικός στοχαστής, αφοσιωμένος ποιμένας, πρωτόπορος του οικουμενισμού, αλλά και ιδιαίτερα παραγωγικός συγγραφέας, ο Μπουλγκάκωφ έμελλε να προσελκύσει απροσδόκητα το επιστημονικό ενδιαφέρον σε σχέση με πολλούς άλλους συγχρόνους Ορθόδοξους θεολόγους και διανοητές, ή άλλους κορυφαίους εκπροσώπους της χριστιανικής θεολογίας του 20ού αιώνα, οι οποίοι περιορίζονται στο πεδίο της ιστορικής θεολογίας. Με την εξαιρετικά ευρεία θεματολογία του, από το πεδίο της φιλοσοφίας στην οικονομία, την πολιτική και τη δογματική θεολογία μέχρι την ερμηνευτική, ο Μπουλγκάκωφ επρόκειτο να ανοίξει νέους ορίζοντες και μονοπάτια σε πολλά πεδία, άλλοτε περισσότερο παραδοσιακά, όπως η θέωση, ο πυρήνας της εν Χριστώ ζωής κι άλλοτε περισσότερο προοδευτικά, όπως η ερμηνεία του δόγμα-

³ Αν ήθελε κανείς να ορίσει ένα ορόσημο στην πορεία αυτή, νομίζω ότι θα πρέπει να αναφερθεί σε δύο σημαντικά συνέδρια: κατά κύριο λόγο το συνέδριο, που έλαβε χώρα στον Βόλο από τις 3 έως 6 Ιουνίου 2010 με τον εύγλωττο τίτλο «Νεοπατερική σύνθεση ή μεταπατερική θεολογία; Το αίτημα της συνάφειας στην Ορθοδοξία» και διοργανώθηκε από την Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών σε συνεργασία με άλλους διεθνείς Ορθόδοξους οργανισμούς και πανεπιστημιακές σχολές, όπως επίσης και το συνέδριο με θέμα: «Ορθόδοξες Κατασκευές της Δύσης», που διοργανώθηκε από το Κέντρο Ορθόδοξων Χριστιανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Fordham, στη Νέα Υόρκη, από 28 έως 30 Ιουνίου 2010. Στην κατεύθυνση αυτή κινείται και το ιδιαίτερα σημαντικό κείμενο του Παντελή Καλαϊτζίδη: «From the 'Return to the Fathers' to the Need for a Modern Orthodox Theology», *St. Vladimir's Theological Quarterly*, 54/1 (2010) σ. 5-36, σε γαλλική μετάφραση, *Istina* LVI (2011) σ. 227-251, και σε ελληνική συνεπτυγμένη μορφή στη *Σύναξη* 113 (2010) σ. 25-39.

τος, ο ρόλος της φιλοσοφίας στη θεολογία, η ανθρωπολογία, η σχέση Εκκλησίας-Κράτους, η εσχατολογία, η πολιτική θεολογία, η πνευματικότητα, η σχέση πίστης και επιστήμης και η θεολογική αισθητική.

Παλεύοντας με τους δαίμονες και τους φόβους της περιόδου της πρώιμης απιστίας του (μαρξισμός, αθεϊσμός), ο Μπουλγκάκωφ έζησε από πρώτο χέρι τις κρίσιμες ανακατατάξεις της εποχής του (Οκτωβριανή επανάσταση, δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι). Παρόλα αυτά δεν έπαψε ποτέ να διαλέγεται με τα πνευματικά κινήματα και τη φιλοσοφία της εποχής του (Γερμανικός Ιδεαλισμός).

Στο παρόν πρώτο κεφάλαιο του ανά χείρας βιβλίου θα εστιάσουμε σε ένα αξονικό κείμενό του, το «Δόγμα και Δογματική», ένα κείμενο που θα έλεγε κανείς ότι ανήκει στα προλεγόμενα κάθε δογματικής θεολογίας, το οποίο, ωστόσο, δεν έχει τύχει της δέουσας προσοχής από τους δογματολόγους ή τους συστηματικούς θεολόγους. Εδώ χρησιμοποιείται η ελληνική υπό έκδοση μετάφραση⁴ του σύντομου αυτού κειμένου από τον Δημήτριο Μπαλτά. Η μετάφραση αυτή στηρίχτηκε στο ρωσικό πρωτότυπο κείμενο, αποτελώντας ένα από τα λιγοστά, μάλιστα θεολογικά, κείμενα του Μπουλγκάκωφ, τα οποία έχουν δημοσιευτεί στην ελληνική γλώσσα⁵, το έργο του οποίου παραμένει δυστυχώς, σχεδόν παντελώς άγνωστο στην καθ' ημάς θεολογική (αλλά και φιλοσοφική) ενασχόληση και παραγωγή⁶.

⁴ Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος.

⁵ Η πρώτη ίσως δημοσίευση σε ελληνική μετάφραση κειμένου του Μπουλγκάκωφ φαίνεται να είναι το κείμενο «Ορθοδοξία και οικονομική ζωή» στο περιοδικό *Σύνορο*, 31 (1964), σ. 152-162. Τελευταία έκδοση στα ελληνικά είναι το βιβλίο: *Το Ιερό Δισκοπότηρο: Μια θεολογική ερμηνεία του Αγίου Γκράαλ*, μτφρ. Δημήτρης Πολυχρόνης, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 2021.

⁶ Για μία πρώτη, ευρύτερου χαρακτήρα, γνωριμία με το πρόσωπο και το έργο του Ρώσου στοχαστή στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. τη μονογραφία του Δημήτρη Μπαλτά, *Sergius Bulgakoff (1871-1944)*, Αθήνα, 2005, καθώς και τις μεταφράσεις έργων του στα ελληνικά: «Ο Τολστόι και η Εκκλησία», στο: Δημήτρη Μπαλτά, *Οι Ρώσοι φιλόσοφοι, 19ος-20ός αιώνας*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2002, σ. 54-67, *Ο Karl Marx ως θρησκευτικός τύπος*, εκδ. Άθως, Αθήνα, 2004. Για την ευρύτερη θεολογική συμβολή του Ρώσου στοχαστή πρβλ. τα κείμενα μας «“Επόμενοι τοῖς ἁγίοις Πατράσι...” Ο διάλογος μεταξύ Φλωρόφσκυ και Bulgakov σέ σχέση με τον τρόπο ανάγνωσης της Παράδοσης.

Η ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗΣ

Ένα από τα κρίσιμα ζητήματα με τα οποία καταπιάνεται στο υπό εξέταση κείμενο ο π. Σέργιος Μπουλγκάκωφ είναι ο τρόπος προσέγγισης της εκκλησιαστικής παράδοσης και μάλιστα της πατερικής. Προκειμένου ωστόσο, να απαντηθεί αυτό, το ιδιαίτερα κρίσιμο ερώτημα, ένα άλλο πολύ θεμελιωδέστερο για την εκκλησιαστική αυτοσυνειδησία ερώτημα, χρειάζεται να εξεταστεί πρώτα. Πρόκειται για την αφετηρία και το απόλυτο κριτήριο κάθε χριστιανικής θεολογίας (το οποίο και σχετίζεται άμεσα στην προκειμένη περίπτωση, με τον τρόπο «ανάγνωσης» της παράδοσης). Ο Μπουλγκάκωφ εμφανίζεται ξεκάθαρος στο σημείο αυτό, μην αφήνοντας κανένα περιθώριο για παρανοήσεις. «Η θεολογία δεν δύναται να περιλαμβάνει έννοιες που δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν άμεσα ή έμμεσα από τον Λόγο του Θεού ή είναι αντίθετες με αυτόν [...] Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Λόγος του Θεού είναι ένα είδος *Summa Theologiae*, αλλά ότι ενδεχομένως περιέχει ο ίδιος τη θεολογία και τα δόγματα που αποκαλύπτονται μέσα στην ανθρώπινη δημιουργία»⁷. Με άλλα λόγια, πριν υπεισέλθει σε ειδικότερα ζητήματα, που αφορούν στον τρόπο ανάγνωσης της πατερικής παράδοσης, ο Ρώσος στοχαστής αποσαφηνίζει άπαξ δια παντός την αφετηρία από την οποία οφείλει να εκκινεί η σχετική συζήτηση. Ο Λόγος του Θεού, δηλαδή η Αγία Γραφή, αποτελεί το κριτήριο, τον κανόνα επί τη βάση του οποίου πορεύεται ή θα πρέπει να πολιτεύεται η Εκκλησία και η θεολογία της.

Ξεκινώντας τη σχετική συζήτηση, ο Μπουλγκάκωφ θέτει αμέσως το δάκτυλό του επί τον «τύπον τῶν ἥλων». Τι μπορεί να σημαίνει ότι η

Εισαγωγικές παρατηρήσεις», *Θεολογία*, 81/ 4 (2010), σ. 225-246, «Σοφιολογία vs Νεοπατερική Σύνθεση. Σχόλιο για τη σχέση κτιστού και Ακτίστου και τη Δημιουργία στους *Bulgakov* και *Φλωρόφσκυ* και το μεθοδολογικό ερώτημα στην θεολογία», *Επιστημονική Επιθεώρηση του Μεταπτυχιακού Προγράμματος "Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία"* τόμος Α', εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα, 2010, σ. 319-350, και *Fides quaerens intellectum: Η διαλεκτική πίστης και λόγου στην Ορθόδοξη θεολογία*, εκδ. Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2021, σ. 75-103.

⁷ Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιούμε το κείμενο της υπό έκδοσης μετάφρασης, κατόπιν ευγενικής παραχώρησης του μεταφραστή.

(δογματική) θεολογία πρέπει να είναι «σύμφωνη με τους Πατέρες;», «Στη Δογματική», θα σημειώσει, «παρουσιάζεται ή καθιερωμένη θέση ότι πρέπει να θεολογούμε σύμφωνα με τούς Πατέρες, σύμφωνα με την παράδοση των Πατέρων. Όμως, τί σημαίνει αυτό;»

Ο π. Σέργιος φαίνεται ότι ευθυγραμμίζεται εδώ λιγότερο ή περισσότερο με την «εκκλησιολογική» κατανόηση της έννοιας των Πατέρων που συναντούμε στον π. Φλωρόφσκυ. Στην προοπτική αυτή, οι Πατέρες είναι, υπό μία έννοια, μάρτυρες της ζωής της Εκκλησίας. Μαρτυρούν δηλαδή, για την αγιοπνευματική ζωή της, ενώ την ίδια στιγμή απολογούνται ενάντια σε κάθε λογής έξωθεν αιτιάσεις και προκλήσεις. Πρόκειται για «ένα είδος μαρτυρίας της ίδιας της Εκκλησίας». Αναγνωρίζοντας αναμφίβολα, τη σημασία της (πατερικής) παράδοσης, ο Μπουλγκάκωφ θα επιχειρήσει ενδεχομένως βαθύτερα και πιο συστηματικά (σε σχέση με τον Φλωρόφσκυ), να προσδιορίσει τις παραμέτρους και το πλαίσιο μέσα στο οποίο οφείλουμε να ερμηνεύουμε την Παράδοση.

Στην κατεύθυνση αυτή θα επισημάνει την επείγουσα αναγκαιότητα να γνωρίσουμε τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς στις πραγματικές (δηλαδή, ιστορικές) τους διαστάσεις. Αυτό προϋποθέτει ότι η σκέψη τους αλλά και οι ίδιοι οι Πατέρες θα πρέπει «να κατανοηθούν μέσα στο ιστορικό τους συγκείμενο, τις συγκεκριμένες συνθήκες και την ιστορική αναγωγή». Η γνώση και οικειότητα με το ιστορικό πλαίσιο των προσώπων και των κειμένων αναδεικνύει, αφενός την ιδιαιτερότητα των επιμέρους προσώπων - Πατέρων και θεολόγων, αφετέρου αποκαθιστά την κρίσιμη ιστορική προοπτική και τον συναφή προσανατολισμό της θεολογίας. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς η θεολογία καταπιάνεται πρωτίστως και επιχειρεί να ερμηνεύσει τα *magnalia Dei* στη συνεχιζόμενη ιστορία της σωτηρίας, οφείλοντας εξάπαντος να αποφεύγει τυχόν μεταφυσικές και ψυχολογικές θεωρήσεις, εφόσον επιθυμεί να παραμείνει πιστή στο αποστολικό κήρυγμα. Στην προοπτική αυτή ο π. Σέργιος θα σημειώσει χαρακτηριστικά, ότι ο μελετητής των Πατέρων (αλλά γιατί όχι ο ιστορικός του δόγματος και ο δογματολόγος, ως ερμηνευτής του δόγματος) θα πρέπει «να επιστρατεύσει όλες τις πηγές της εκκλησιαστικής ιστορίας και την κριτική ανάλυση των κειμένων, η οποία έχει εξελιχθεί πάρα πολύ με τη βοήθεια των σύγχρονων μέσων και της μεθοδολογίας». Πώς αλλιώς άλλωστε, θα μπορούσε να προσπελάσει το βαθύτερο νόημα μιας τόσο πλούσιας κειμενι-

κής παράδοσης, η οποία, ωστόσο, απηχεί μια εντελώς διαφορετική ιστορική εποχή, ένα αλλοτινό και τόσο παρωχημένο κοσμοείδωλο σε σχέση με το δικό μας; Στον βαθμό που όλες οι θεωρητικές και όχι μόνον, επιστήμες αναζητούν διαρκώς τις κατάλληλες ερμηνευτικές μεθόδους για τη σύλληψη της αλήθειας και την ερμηνεία του νοήματος όχι μόνον του κάθε κειμένου, αλλά και ευρύτερα του κόσμου, μπορεί η θεολογία να συνεχίζει να ομφαλοσκοπεί, επιμένοντας σε μια άκριτη και στείρα επανάληψη του γράμματος των Πατέρων; Αν δεν μεταδώσει κανείς τα λόγια της ζωής με εύληπτο τρόπο προκειμένου να θρέψει τον πεινασμένο άνθρωπο της κάθε εποχής, τότε η τροφή που θα του δώσει, η σπορά του σπόρου δεν θα έχει κανένα γόνιμο αποτέλεσμα και ο άνθρωπος ή ο σπόρος θα οδηγηθούν στον θάνατο. Η εκκοσμίκευση, με την αρνητική σημασία της ραγδαίας απομάγευσης του κόσμου από το ιερό και το μυστικό (όχι μυστικιστικό) και της σταδιακής απομάκρυνσης των πιστών από την Εκκλησία, αναδεικνύει ακριβώς αυτή την ερμηνευτική πενία σε κάθε πτυχή της θεολογίας μας. Αρκεί να ακούσει κανείς ένα συνηθισμένο κήρυγμα σε μια επαρχιακή (και όχι μόνον) ενορία προκειμένου να αντιληφθεί το μέγεθος του προβλήματος. Ο Μπουλγκάκωφ λοιπόν, φαντάζει και στο σημείο αυτό ως προφήτης, ως μια «φωνή βοώντος ἐν τῇ ἐρήμῳ» (Ησ. 40:3). Ζώντας ο ίδιος σε ένα πρωτο-νεωτερικό περιβάλλον επιχειρεί με όλα τα διαθέσιμα μέσα της εποχής του (όχι πάντοτε με τη δέουσα, είναι αλήθεια, προσοχή ή ακρίβεια)⁸ να βάλει τα θεμέλια μιας νεωτερικής θεολογικής προοπτικής, η

⁸ Η περί τη Σοφία έριδα πιστοποιεί στο σημείο αυτό τη νεανική, θα έλεγε κανείς, ορμή που διέκρινε τον πολίο αυτό στοχαστή μέχρι τον θάνατό του. Η ανάγκη να ξεφύγει από τα καθιερωμένα στερεότυπα και να θεολογήσει με τρόπο που θα είχε υπαρξιακό αντίκρισμα για τον άνθρωπο και τον κόσμο γύρω του, τον οδήγησε συχνά σε εξεζητημένες κάποτε διατυπώσεις (σοφιολογία). Αυτό που χρειάζεται, ωστόσο, και στην περίπτωση αυτή είναι η ερμηνευτική εγρήγορση, ώστε να αποφευχθούν άσκοπες παρανοήσεις, λόγω της στρυφνής γλώσσας και ύφους που συχνά χρησιμοποιεί. Το στοιχείο αυτό εξάλλου, είναι που έχει οδηγήσει διαχρονικά πολλούς από τους επικριτές του σε αδυναμία να αποκρυπτογραφήσουν με συνέπεια και ακρίβεια τη δομή και τις παραμέτρους της σκέψης του. Για μια περιεκτική συζήτηση της σοφιολογικής έριδας από ιστορική-συστηματική σκοπιά βλ. Brandon Gallaher, «Μια επανεξέταση της Νεο-πατερικής σύνθεσης; Ορθόδοξη ταυτότητα και πολεμική

οποία εδράζεται βαθιά και στέρεα στην ορθοδοξία του δόγματος και την εμπειρία της εκκλησιαστικής ζωής.

Μιλώντας για τον τρόπο ανάγνωσης της παράδοσης, θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η κυρίαρχη ακόμη και σήμερα, σε ποικίλους κύκλους αντίληψη, είναι ότι η πατερική περίοδος αποτελεί μια ενιαία περίοδο, χωρίς χάσματα και ρωγμές, η οποία διακρίνεται από μια σχεδόν καθολική ομοφωνία, μεταξύ των μεγάλων τουλάχιστον, Πατέρων πάνω σε επιμέρους θέματα. Κάπως έτσι φαίνεται ότι γίνεται αντιληπτή η περίφημη *consensus patrum*, η οποία συχνά παίρνει τη θέση του ρωμαϊκού *magisterium* στην καθ' ημάς Ανατολή. Ωστόσο, εάν κανείς μελετήσει προσεκτικά τα κείμενα των ίδιων των Πατέρων, η εικόνα που θα αποκομίσει θα είναι εντελώς διαφορετική. Η πατερική σκέψη θα πρέπει να κατανοηθεί μάλλον ως μια μελωδία, η οποία προκύπτει από τη σύνθεση πολλών και διαφορετικών ήχων, παρά ως ένα ομοιογενές και απaráλλακτο σύνολο⁹. Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να ερμηνευτεί και η θεωρούμενη, ως ριζική διάσταση μεταξύ των πρωτο-κορυφαίων Ορθόδοξων θεολόγων του 20^{ου} αιώνα, του π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ και π. Σέργιου Μπουλγκάκωφ. Εάν ο Φλωρόφσκυ, ο ιδρυτής της νεοπατερικής σύνθεσης, εμφανίζεται κάπως διστακτικός να περιγράψει απερίφραστα και με ρητό τρόπο την ποικιλία, και τη ζωντάνια που παρατηρείται στην εκκλησιαστική παράδοση (με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται) - παρά το γεγονός ότι με τα πατρολογικά ειδικά, έργα του ανέδειξε συχνά τις ανεπάρκειες και τις συγκρούσεις, τη μερικότητα αλλά και τον διαρκή αγώνα, την πάλη, τη δημιουργικότητα αλλά και την ελευθερία των Πατέρων στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν και να αποσαφηνίσουν το Ευαγγέλιο και την πίστη της Εκκλησίας, χωρίς εξωραϊσμούς (γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα να δεχθεί τις επικρίσεις από μερίδα του εκκλησιαστικού κατεστημένου της εποχής του στο Πα-

στον π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ και το μέλλον της Ορθόδοξης θεολογίας», μτφρ. Λ. Ψωμάς, Ευάγγελος Μπαρτζής, και γενική επιμ. - μτφρ. Ν. Ασπρούλης, *Θεολογία* 84/1 (2013) σ. 25-92.

⁹ Βλ. ενδεικτικά προς την κατεύθυνση αυτή: π. John Behr, «From Synthesis to Symphony» στο John Chrysavgis & Brandon Gallaher (επιμ. έκδ.), *The Living Christ. The Theological Legacy of Georges Florovsky*, foreword by Ecumenical Patriarch Bartholomew, εκδ. T&T Clark, London-New York, 2021, σ. 279-288.

ρίσι)- ο Μπουλγκάκωφ από την πλευρά του, με περισσό θάρρος θα θέσει ξεκάθαρα επί τάπητος το όλο ζήτημα. Ο ίδιος φαίνεται να θεωρεί ότι αυτή η ποικιλία και η δυναμική που χαρακτηρίζει την παράδοση αποτελεί ή τουλάχιστον θα όφειλε να θεωρείται αυτονόητη (πόσο μάλλον θεμιτή και θετική) πραγματικότητα για όποιον μελετάει το έργο των Πατέρων, επιδιώκοντας να προσλάβει το φρόνημα τους και να ανακαλύψει το πνεύμα τους. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά: «καθίσταται σαφές σε όποιον ασχολείται με τα κείμενα των Πατέρων ότι ακόμη και για ένα μόνο ζήτημα σπάνια υπάρχει μία ενιαία Πατερική παράδοση. Απεναντίας, αυτές οι συχνά αντιφατικές και εν πάση περιπτώσει διαφορετικές απόψεις μας αναγκάζουν, επομένως, να επιλέξουμε μόνο μία, να προτιμήσουμε την μία ή την άλλη, όπως στην πραγματικότητα συνήθως συμβαίνει. Αυτό σημαίνει ότι τα κείμενα των Αγίων Πατέρων από μόνα τους δεν μπορούν να θεωρηθούν δογματικώς αλάθητα. Αποτελούν αξιόπιστες μαρτυρίες, αλλά δεν μπορούν με κανέναν τρόπο να θεωρηθούν αλάθητα κείμενα». Με σαφήνεια ο Μπουλγκάκωφ επισημαίνει ότι κάθε μαρτυρία της Παράδοσης δεν μπορεί καθαυτή και εξ ορισμού να θεωρείται αλάθητη, με την επίκληση απλά και μόνον, για παράδειγμα, του κριτηρίου της «αρχαιότητας», όπως θα έλεγε κι ο Φλωρόφσκυ. Αντίθετα, το μοναδικό κριτήριο που οφείλει να κρίνει και να δοκιμάζει την αλήθεια της είναι κατεξοχήν ο Λόγος του Θεού. Βασικός άξονας μιας δογματικής θεολογίας, σύμφωνα με τον Μπουλγκάκωφ, αποτελεί εκτός από τον *lex orandi* (ο κανόνας της λατρείας) και ο Λόγος του Θεού: αυτός είναι «το απόλυτο κριτήριο για την αξιολόγηση της θεολογίας». Αυτός είναι ο κανόνας που κρίνει τι είναι και τι όχι ορθό, τελικά χριστιανικό. Καμία θεολογική γνώμη από όπου κι αν προέρχεται, είτε από κάποιον επιφανή θεολόγο ή άγιο, κανένα πατερικό ή άλλο χωρίο, κανένα άλλο κριτήριο παρά μόνον ο Λόγος, ο οποίος και τελικά κρίνει την αλήθεια θεολογικών προτάσεων και σχολών, ελέγχει την ακρίβειά τους και επιβεβαιώνει τον σύνδεσμό τους με την πηγή της ζωής του Τριαδικού Θεού.

Το πόσο ατυχής ή έστω υπερβολική είναι η τάση της παλαιότερης έρευνας να αντιπαράθετει ριζικά τον Φλωρόφσκυ και τον Μπουλγκάκωφ, ή να θεωρεί τον τελευταίο ως αντίθετο ή αμύητο στην πατερική σκέψη, μπορεί να βεβαιωθεί και από τα ακόλουθα. Θυμίζοντας για μια ακόμη φορά τον τρόπο που ο Φλωρόφσκυ περιγράφει τα πράγματα, ο π.

Σέργιος θα κάνει λόγο για «ταλμουδική» προσέγγιση σε πολλές πτυχές της παράδοσης και των Πατέρων. Θα σημειώσει χαρακτηριστικά ότι «σε ορισμένους κύκλους μπορεί κανείς να βρει μία ραβινική προσέγγιση στα κείμενα των Πατέρων, ως ‘παράδοση’. Αλλά εάν η ερμηνεία του Ταλμούδ κατάφερε να εξομαλύνει και να εναρμονίσει τις διαφορετικές απόψεις των ραβίνων, μία τέτοια μεθοδολογία είναι πιο δύσκολο να εφαρμοστεί στους Πατέρες, διότι εδώ πολλές διαφορετικές σχολές σκέψης έρχονταν κατά καιρούς σε διαμάχη, ενίοτε σε σημείο αμοιβαίων αναθεμάτων. (Η Αντιοχειανή και η Αλεξανδρινή Σχολή στην Χριστολογία)». Πρόκειται εδώ για τον προφανή κίνδυνο η πατερική σκέψη να προσλαμβάνεται έξω από το ιστορικό πλαίσιο και τη συνάφειά της και να προσεγγίζεται ως ένα ομοιογενές όλον κατά τρόπο ουσιοκρατικό¹⁰, σε μια άχρονη και ανιστορική προοπτική. Στην περίπτωση αυτή θεωρείται ότι η σκέψη των Πατέρων μπορεί να ταιριάζει, έτσι απλά, χωρίς ερμηνευτικές προϋποθέσεις και όρους σε κάθε εποχή, καθώς εκείνη (ενν. η σκέψη των Πατέρων) διαθέτει έτοιμες απαντήσεις για όλα τα διαχρονικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος. Πρόκειται για τον διαρκή πειρασμό της απολυτοποίησης του γράμματος της παράδοσης, και της αυτούσιας μεταφοράς του σε κάθε εποχή, χωρίς, ωστόσο, να έχει πραγματικά ανακαλυφθεί και πολύ περισσότερο προσληφθεί το πνεύμα και η μαρτυρία των Πατέρων («Δεν μπορεί να αναζητεί κανείς στα κείμενα μιας εποχής απαντήσεις σε ζητήματα που έχουν τεθεί σε μία άλλη εποχή»). Και τούτο διότι το μόνον που κάνουν οι Πατέρες είναι - μια αλήθεια την οποία ξεχνούν, όσοι ομνύουν στην πατερική σκέψη - να υπομνηματίζουν, να εξηγούν, να σχολιάζουν το Ευαγγέλιο, προσφέροντας άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη επιτυχία το σωτηριώδες μήνυμά του στο εκάστοτε συμφραζόμενο. Με άλλα λόγια αυτό που έκαναν οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας στο διάβα της ιστορίας ήταν να ερμηνεύουν τον Λόγο του Θεού, σε αντίθεση με εκείνο που γίνεται συχνά σήμερα, όπου η σύγχρονη Ορθόδοξη θεολογία εστιάζει κάποτε σχεδόν αποκλειστικά, στην ερμηνεία του πατερικού corpus, ξεχνώντας ότι το επίκεντρο της χριστιανικής ζωής δεν

¹⁰ Πρβλ. ενδεικτικά τη σχετική συζήτηση στο Assaad Kattan, «Gadamer ‘Ad portas’: The Orthodox Understanding of Tradition Challenged by Hermeneutics», *Journal Eastern Christian Studies*, 66/1-2 (2014), σ. 63-71.

είναι άλλο από το ίδιο του Ευαγγέλιο¹¹, ο Λόγος του Θεού. Ο Μπουλγκάκωφ θα επιμείνει στο σημείο αυτό, τονίζοντας ότι «η κληρονομιά των Πατέρων, με την αγιότητά της, καθώς και με την αναγκαιότητα για μία ενδελεχή μελέτη, δεν μπορεί να αποτελεί για μας μόνον μία πράξη που έχει γίνει πριν από μας, χάριν ημών, αντί για μας, και πρέπει να γίνει αποδεκτό με τυφλή υπακοή. Απεναντίας, είναι απαραίτητως δικό μας χρέος: έχοντας αυτήν τη δωρεά, δεν πρέπει να τη θάψουμε στη γη, αλλά να την πολλαπλασιάσουμε με τη δική μας δημιουργική προσπάθεια. Γεγονός είναι ότι η παράδοση των Πατέρων του παρελθόντος είναι ένα ιστορικό μωσαϊκό από διαφορετικά μέρη, που προέρχεται από διαφορετικές ιστορικές αφορμές». Θυμίζοντας τη γνωστή παραβολή των ταλάντων (Ματθ. 25: 14-30), είναι προφανές εδώ ο αντιχριστιανικός («αντί-χριστος») χαρακτήρας μιας ουσιοκρατικής και ανιστορικής προσέγγισης της παράδοσης. Τονίζεται λοιπόν, και πάλι η αναγκαία ιστορική προοπτική, η οποία οφείλει να διατρέχει τη θεολογική μελέτη και έρευνα, εφόσον βέβαια αποδεχόμαστε, όπως θα έλεγε ο Φλωρόφσκυ, ότι η θεολογία είναι «θεολογία των γεγονότων» της ιεράς ιστορίας, και όχι μια «θεολογία της επανάληψης»¹².

Αλλά ο Μπουλγκάκωφ δεν θα διστάσει να γίνει ακόμη περισσότερο προκλητικός για ένα παραδοσιακό «ορθόδοξο» ακροατήριο: «η διεκδίκηση του αλάθητου στα έργα κάθε συγγραφέα της Εκκλησίας για οποιοδήποτε θέμα είναι πράγματι μία πατρολογική αίρεση, η οποία έχει τις ρίζες της στον Μεσαίωνα και ήταν ευρέως διαδεδομένη κατά τους 12ο-15ο αιώνες στην Ανατολή, καθώς και στη Ρωμαιοκαθολική

¹¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν κάποιος επιδείξει ιδιαίτερο ζήλο για τη μελέτη της Αγίας Γραφής, χωρίς αυτή να περνάει απαραίτητα μέσα από το πρίσμα των Πατέρων, τις περισσότερες φορές αντιμετωπίζεται με καχυποψία, αν όχι με κριτική επί προτεσταντισμώ! Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι η μελέτη της Αγίας Γραφής δεν θεωρείται ως το πρώτιστο μέλημα της Ορθόδοξης πνευματικότητας (παρά την ύπαρξη σε κάθε σχεδόν ενορία των λεγόμενων κύκλων μελέτης της Αγίας Γραφής), όσο είναι τα ψυχωφελή αναγνώσματα της ασκητικής γραμματείας. Μια περιδιάβαση σε θεολογικά βιβλιοπωλεία αρκεί για να αποδείξει του λόγου το αληθές!

¹² Περισσότερα περί αυτού, βλ. τα ημέτερα: *Η επιστροφή του νοήματος. Η Ορθοδοξία συναντά την Ιστορία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2021, και *Το Μυστήριο του Χριστού και το Μυστήριο της Εκκλησίας*, όπ.π.

Δύση». Η έγνοια του, κι αυτό θα πρέπει να γίνει σαφές, δεν είναι να ακυρώσει την κληρονομιά των Πατέρων, όπως βιαστικά, θα μπορούσε να υπερβάνει κανείς, αλλά να βρει τρόπους να καταστήσει την παράδοση αυτή, πηγή ζωής και όχι θανάτου για τον σύγχρονο κόσμο. Αν οι Πατέρες δεν έχουν να μας πουν τίποτε σήμερα για την κλιματική κρίση, τον ρατσισμό, τις προκλήσεις της βιοηθικής, για να αναφέρω μόλις μερικές τέτοιες προκλήσεις, τότε οδηγούμαστε στο εξής δίλημμα: είτε όντως δεν έχουν τίποτε να προσφέρουν, κάτι που δύσκολα θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ή να αποδεχθεί, ειδικά εκείνος που αναζητά το πνεύμα πίσω από το γράμμα (το οποίο δεν θα «πρέπει να γίνει αποδεκτό με τυφλή υπακοή»), είτε έχουν πολλά να μας πουν, αρκεί να τους δώσουμε φωνή. Μια τέτοια παραδοχή δεν θα πρέπει να μας τρομάζει. Όπως σημειώνει ο Μπουλγκάκωφ «πρέπει να πούμε ξεκάθαρα ότι για μία σειρά προβλημάτων επιτακτικών και επίσης βασανιστικών επί του παρόντος δεν υπάρχει καθόλου πατερική παράδοση ή είναι ανεπαρκής. Και ο λόγος δεν έγκειται στο γεγονός ότι αυτά τα προβλήματα είναι ξένα για την Εκκλησία, και εξ αυτού μη εκκλησιαστικά, αλλά απλώς στο ότι η εποχή των Πατέρων παρέμεινε ξένη σε τέτοιου είδους ζητήματα». Μια τέτοια παραδοχή σε καμία περίπτωση δεν μειώνει το κύρος των Πατέρων. Αντίθετα, μια διαφορετική προσέγγιση φαίνεται ότι υιοθετεί μια μονοφυσιτική προσέγγιση, η οποία θεωρεί την Εκκλησία ως έναν αποκλειστικά θείο οργανισμό, ή με άλλα λόγια ένα σώμα ήδη θεωμένων, όπου η ανθρώπινη ελευθερία, δημιουργικότητα, ακόμη και αστοχία (αμαρτία) απουσιάζουν, εφόσον όλα είναι δεδομένα εξ αρχής και άπαξ δια παντός.

Επομένως, η μόνη διέξοδος που μπορεί να δοθεί στο πλαίσιο αυτό είναι η προσεκτική, δημιουργική και εξάπαντος όχι άκριτη, αξιοποίηση όλων των διαθέσιμων ερμηνευτικών εργαλείων, τα οποία θα αναδείξουν τον πλούτο της πατερικής παράδοσης, συμβάλλοντας στη σωτηριολογική αποστολή της Εκκλησίας. «Η Ορθόδοξη θεολογία δεν είναι Ταλμούδ, και ο πραγματικός σεβασμός των Πατέρων δεν πρέπει να βασίζεται στο γράμμα αλλά στο πνεύμα». Ή με άλλα λόγια, ο θεολόγος και η θεολογία θα πρέπει «να μην έρχεται σε σύγκρουση με την παράδοση, και ταυτόχρονα να μην φοβάται την καινοτομία. Η καχυποψία ή η απαγόρευση με τα νέα προβλήματα και τις επακόλουθες προσεγγίσεις τους, θα οδηγήσει στον αντιϊστορικό ταλμουδισμό και σε ένα είδος πα-

τερικής αίρεσης». Το υπό συζήτηση κείμενο του Μπουλγκάκωφ φιλοδοξεί να υπηρετήσει ακριβώς αυτόν τον σκοπό: να θεμελιώσει την εκκλησιαστική πίστη και θεολογία στην ιστορία, αποβλέποντας στην πραγματική μεταμόρφωση και ανακαίνιση του κόσμου. Να διανοίξει τον ορίζοντα της ιστορίας στο Πνεύμα του Θεού, επιτρέποντάς του να επιτελέσει τον εξαγιασμό της κτίσης εν όψει του ερχομού του Κυρίου της δόξης. Διαφορετικά, η παράδοση δεν θα είναι τίποτε άλλο από περιφορά ενός σπουδαίου, κατά τα άλλα, μουσειακού λειψάνου, το οποίο όμως ανήκει για πάντα στο παρελθόν.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΟΓΜΑΤΩΝ

ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΔΟΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Οι ρηζικέλευθες διατυπώσεις του Μπουλγκάκωφ δεν περιορίζονται, ωστόσο, στην προσέγγιση και χρήση της πατερικής παράδοσης στο εκάστοτε παρόν της Εκκλησίας. Παρόμοια «προκλητική» στάση θα τηρήσει και έναντι της δογματικής θεολογίας, τόσο ως προς τον χαρακτήρα όσο και το περιεχόμενό της. Από τις πρώτες κιόλας γραμμές του κειμένου του διατυπώνει μια πολύ εύλογη απορία: «Άραγε, σε όλα τα δογματικά ζητήματα που έχουν διατυπωθεί και διακηρυχθεί από την Εκκλησία υπάρχουν απαντήσεις;» Η απάντηση για τον ίδιο είναι προφανής. Ζώντας σε μια τελείως διαφορετική, από κάθε άποψη, εποχή θα μπορούσε, άραγε, να ισχυριστεί κανείς ότι η Εκκλησία έχει δώσει απαντήσεις ή πολύ περισσότερο, λύσεις σε όλα τα προβλήματα πριν καν αυτά προκύψουν; Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, θα είχε νόημα η ίδια η ιστορία, ο ανθρώπινος στοχασμός και δράση; Δεν θα ετίθετο, μεταξύ άλλων, σε δεύτερη μοίρα η ανθρώπινη πνευματική ιστορία και δημιουργία, ο πολιτισμός, τελικά ο λόγος και η ελεύθερη βούληση, οι δύο ακρογωνιαίοι λίθοι της κατ' εικόνα Θεού δημιουργημένης ανθρώπινης ύπαρξης;

Προκειμένου να αποφύγει τον κίνδυνο του σχετικισμού του δόγματος, ο Ρώσος στοχαστής θα υιοθετήσει τη σοφή, και ήδη γνωστή από παλιά,¹³ διάκριση μεταξύ δογμάτων και θεολογούμενων. Τα τελευταία

¹³ Σύμφωνα με τον Μέγα Βασίλειο: «ἄλλο γάρ δόγμα καί ἄλλο κήρυγμα. Τό μὲν γάρ σιωπᾶται, τά δε κηρύγματα δημοσιεύονται» (*Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 32,189B). Για τον V. V. Bolotov, «Thesen über das 'Filioque'», *Revue*

αφορούν στις απόψεις εκείνες που έχουν διατυπωθεί πάνω σε επιμέρους θέματα, τα οποία δεν έχουν ακόμη αποκτήσει το κύρος του δόγματος. Πολύ εύστοχα, ο Μπουλγκάκωφ θα χρησιμοποιήσει στο σημείο αυτό τη μεταφορά του «χάρτη». Η Δογματική «μοιάζει εδώ με τον χάρτη μιας ηπείρου που δεν έχει ακόμη ανακαλυφθεί πλήρως, όπου συνυπάρχουν χαρτογραφημένες και μη περιοχές, και οι διαχωριστικές γραμμές των συνόρων είναι θολές και ακαθόριστες». Κάτι τέτοιο είναι απολύτως λογικό, καθώς τα δόγματα δεν μπορούν να αφορούν σε κάθε πιθανή όψη της φυσικής και ιστορικής πραγματικότητας, παρά μόνον σε θέματα, τα οποία δεν υπόκεινται στη μεταβολή του ιστορικού και κοσμικού χρόνου, δηλαδή στη φθορά (και τελικά στον θάνατο). Τέτοιες περιπτώσεις είναι κατεξοχήν τα θεμελιώδη δόγματα της χριστιανικής πίστης, το περί Αγίας Τριάδος και το χριστολογικό, στα οποία αφιερώθηκε το έργο όλων σχεδόν των Οικουμενικών Συνόδων, οι οποίες προσπάθησαν πάντοτε με προσοχή να ορίσουν και όχι να εξαντλήσουν κάθε πιθανή όψη των δύο αυτών δογμάτων. Αν κάτι τέτοιο ισχύει για την Αγία Τριάδα και το πρόσωπο του Θεανθρώπου, δεν ισχύει πολύ περισσότερο για την «Εκκλησία, τη Χάρη και τα Μυστήρια (ιδίως για όλα τα ζητήματα της ευχαριστιακής θεολογίας) καθώς και για την ιστορία και την εσχατολογία», για τα οποία δεν υπάρχει σαφής ορισμός ή περιγραφή; Εδώ ο Μπουλγκάκωφ, θα προχωρήσει ακόμη παραπέρα, προκαλώντας την καθιερωμένη αντίληψη που έχουμε για την έννοια των δογμάτων, όταν αυτή εδράζεται σε έναν στείο δογματισμό. Έτσι, θα υποστηρίξει ότι όλα αυτά (τα περί Εκκλησίας κ.λπ.) υπόκεινται στον έλεγχο, καθώς δεν εντάσσονται στην κατηγορία των αλάθητων δογματικών διατυπώσεων αλλά σε εκείνη των μεταβαλλόμενων θεολογικών απόψεων (θεολογούμενα).

Ο Ρώσος στοχαστής θα σημειώσει επίσης κάτι πολύ ενδιαφέρον, το οποίο δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερα προσεχθεί από τους εκάστοτε θεολογούντες. Ενδιαφερόμενος προφανώς, να αποφύγει τον κίνδυνο ενός στείου δογματισμού, αλλά και την άκριτη ή ανελεύθερη προσέγγιση της παράδοσης, η οποία θα περιοριζόταν αποκλειστικά στην επα-

νάληψη, θα κάνει λόγο για το ότι «στην καρδιά του δόγματος υπάρχει η δογματική αναζήτηση, και επομένως η πιθανότητα όχι μόνον της εύρεσης αλλά και της μη εύρεσης». Με τον τρόπο αυτό ο θεολόγος μας τονίζει ένα απλό γεγονός: ότι η Εκκλησία αποτελεί έναν ζωντανό οργανισμό, πρόκειται για ζωή που πορεύεται σαν άλλη «ναυς» μέσα στην ιστορία, καθοδηγούμενη πάντοτε από το Άγιο Πνεύμα, με σκοπό να διερμηνεύσει την πραγματικότητα και την ιστορία με τρόπο που θα προσφέρει μια σωτηριολογική βεβαιότητα, ένα απάνεμο λιμάνι στον άνθρωπο κάθε εποχής. Αυτό που θέλει να πει ο Μπουλγκάκωφ είναι ότι η πορεία αυτή δεν μπορεί να είναι προκαθορισμένη, ούτε σχεδιασμένη εκ των προτέρων σε κάθε λεπτομέρειά της ως μια άφευκτη διαδικασία. Αντίθετα, πρόκειται για μια όντως ελεύθερη πορεία («διαλεκτική της ελευθερίας») της εκκλησιαστικής κοινότητας, μέσα από συγκρούσεις, αντεγκλήσεις και ερμηνευτικές απόπειρες έως ότου η αλήθεια φανερωθεί τελεσίδικα, οριστεί και κηρυχθεί. Διαφορετικά, τα δόγματα θα αποτελούσαν άκαμπτες προτάσεις, οι οποίες θα ήταν σαν να έχουν πέσει από τον ουρανό ως έτοιμες συνταγές χωρίς ανάγκη ερμηνείας, κατανόησης ή πολύ περισσότερο βίωσης, επιχειρώντας να δώσουν λύση σε κάθε ιστορικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Εκκλησία.

Υπό παρόμοιο πρίσμα θα πρέπει να ιδωθεί και η συζήτηση που ανοίγεται στο βιβλίο αυτό για τη λεγόμενη «ανάπτυξη του δόγματος». Πρόκειται για μια αρκετά παλαιά συζήτηση¹⁴, την οποία θίγει εδώ ο Ρώσος στοχαστής με ιδιαίτερη προσοχή και διάκριση. Αφού θέσει το ίδιο το ερώτημα, αναρωτιέται σε ποιο βαθμό κάτι τέτοιο είναι επιτρεπτό, για να δώσει στη συνέχεια μια σαφή και απολύτως δικαιολογημέ-

¹⁴ Πρβλ. το κλασικό έργο του Newman, με το οποίο τίθεται ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα το σχετικό ζήτημα: John Henry Cardinal Newman, *An Essay on the Development of Christian Doctrine*, πρόλογος Ian Ker, εκδ. University of Notre Dame Press, Notre Dame, IN 1989. Για μια σχετική συζήτηση του επίμαχου αυτού θέματος βλ. ενδεικτικά: Pantelis Kalaitzidis, «The issue of Dogmatic Development in Contemporary Orthodox Theology», στο I. Tulcan, P. Bouteneff & M. Stavrou (επιμ. έκδ.) *Dogma and Terminology in the Orthodox Tradition Today*, εκδ. Astra Museum, Sibiu 2015, σ. 157-169 και Daniel Lattier, «The Orthodox Rejection of Doctrinal Development», *Pro Ecclesia* 20/4 (2011), σ. 389-410.

νη απάντηση: «Είναι εφικτό, είναι επιτρεπτό, και υπό ποια έννοια; Εάν ρωτήσει κανείς για αυτό σέ σχέση με την πληρότητα της Θείας ζωής, η οποία είναι χαρακτηριστική για την Εκκλησία, τότε δεν μπορεί να υπάρχουν δύο απόψεις. Αυτή η πληρότητα δόθηκε με την ενσάρκωση του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, στην οποία όλο το πλήρωμα της θεότητος κατοικεί σωματικά, και με την κάθοδο του Αγίου Πνεύματος την Πεντηκοστή, στην οποία Εκείνος ήρθε υποστατικά στον κόσμο και διαχύθηκε με την πληρότητα των δωρεών Του υπό τη μορφή πύρινων γλωσσών». Αυτή λοιπόν, είναι η μια πλευρά. Δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να τεθεί εν αμφιβόλω ότι η Αποκάλυψη υπήρξε πλήρης από την πλευρά του Θεού προς τον άνθρωπο. Άραγε ο άνθρωπος – για να δούμε και την άλλη πλευρά – έχει μπορέσει να προσλάβει, βιώσει, περιγράψει και διατυπώσει πλήρως την αλήθεια αυτή; Ο Μπουλγκάκωφ θα σημειώσει: «Όμως, στη θεανθρώπινη συνείδηση της Εκκλησίας, στον βαθμό που περιλαμβάνει την έννοια του εφήμερου και της σχετικότητας, αυτή η πληρότητα εισάγεται μόνο σταδιακά και μερικώς, γι' αυτό και υπάρχει η ιστορία του δόγματος, όπως την παρατηρούμε στην πραγματικότητα. Νέα δόγματα εμφανίζονται, και μόνον υπό αυτή την έννοια υπάρχει ανάπτυξη του δόγματος. Πως αλλιώς μπορούμε να κατανοήσουμε το έργο των Οικουμενικών Συνόδων σε σχέση με την προηγούμενη εποχή;» Το απόσπασμα είναι αφοπλιστικό, ώστε δεν χωράει καμία παρανόηση. Είναι προφανές ότι εκείνος που αρνείται κάποια μορφή ανάπτυξης του δόγματος, όπως γίνεται κατανοητή στο κείμενο (με την έννοια της ιστορικής εξέλιξης), αντιλαμβάνεται την Εκκλησία ως ένα απολιθωμένο οικοδόμημα, το οποίο βρίσκεται εκτός ιστορίας (ακυρώνοντας με τον τρόπο αυτό τη διαλεκτική σχέση ιστορίας και εσχάτων), τελικά ακυρώνοντας την ίδια την ιστορική Αποκάλυψη του Θεού εν Χριστώ, ο οποίος ανέλαβε με την ενανθρώπισή του σάρκα και οστά, για να σώσει ολάκερη τη δημιουργία. «Το Δόγμα δεν είναι μόνον ένα στατικό δεδομένο, αλλά είναι και δυναμικό ως προς τον ρόλο του ή την ανάπτυξή του. Και αυτός ο δυναμικός χαρακτήρας των δογμάτων εκφράζεται στη δύναμη της αποκάλυψης μέσα στην ιστορία».

Εδώ ακριβώς έγκειται το πολύ σημαντικό έργο που έχει να επιτελέσει η δογματική θεολογία. Η τελευταία δεν μπορεί να αποτελεί κάποιο είδος προπαγανδιστικού οργάνου της Εκκλησίας ή κάποιας ομολογίας και παράδοσης, αλλά μια κατεξοχήν *ερμηνευτική* εργασία, η ο-

ποία αξιοποιεί κάθε διαθέσιμο εργαλείο και μέθοδο, είτε από την ίδια τη ζωή και εμπειρία της Εκκλησίας, είτε από τη θύραθεν επιστήμη, προκειμένου να αποσαφηνίσει και τελικά ορίσει την αλήθεια, που δεν είναι τίποτε άλλο από ένα πρόσωπο, ο ένσαρκος Λόγος του Θεού. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να τονιστεί επίσης κάτι πολύ σημαντικό, το οποίο συχνά λησμονείται: είναι η αλήθεια αυτή, θα πρέπει όλοι μας να έχουμε κατά νου, που θα κρίνει στα έσχατα, στην ερχόμενη Βασιλεία, τι είναι αληθινό και τι όχι, τόσο στη ζωή των χριστιανών όσο και των εκκλησιών τους.

Αλλά η εξέταση των δογμάτων, η δογματική θεολογία ως κατεξοχήν ερμηνευτική θεολογία δεν μπορεί να αποτελεί επ' ουδενί μια απλή, θα έλεγε κανείς, φιλολογική διαδικασία, η οποία αξιοποιεί και δικαίως, όλα τα προσφερόμενα μέσα. Οφείλει, ο θεολόγος να αρύεται την έμπνευσή του από την ίδια τη ζωή της Εκκλησίας, όπως αυτή εκδηλώνεται στη μυστηριακή έκφρασή της και ειδικά στη Θεία Ευχαριστία, η οποία και αποτελεί το κατεξοχήν μυστήριο της Εκκλησίας. Είναι γνωστό ότι ο Μπουλγκάκωφ, αν και δεν πρόφτασε να δει την ευχαριστιακή αφύπνιση όχι μόνον της Ορθόδοξης αλλά και γενικότερα της χριστιανικής θεολογίας κατά τον 20ό αιώνα, είναι ένας θεολόγος κατεξοχήν ευχαριστιακός¹⁵, στον βαθμό που «η Αγία Τράπεζα και το κελί της εργασίας του θεολόγου, του οποίου ή βαθύτερη πηγή έμπνευσης πρέπει να αντλείται από αυτήν, πρέπει να συνδέονται».

¹⁵ Πρβλ. Α. Louth, «Sergii Bulgakov and the Task of Theology», *Irish Theological Quarterly* 74/3 (2009), σ. 243-257.